

Місця пам'яті українського козацтва у щоденникових нотатках Олени Апанович

На основі щоденникових записів видатної дослідниці українського козацтва Олени Апанович, які були зроблені під час її перебування в археологічній експедиції 1951 р., висвітлюються матеріали про місця пам'яті, пов'язані з перебуванням Запорозьких Січей на території сучасної Нікопольщини.

Ключові слова: місця пам'яті, археологічна експедиція, Запорозька Січ, українське козацтво, щоденникові нотатки.

На основе дневниковых записей выдающегося исследователя украинского казачества Елены Апанович, которые были сделаны во время ее пребывания в археологической экспедиции 1951 г., освещаются материалы о местах памяти, которые связаны с пребыванием Запорожских Сечей на территории современной Никопольщины.

Ключевые слова: места памяти, археологическая экспедиция, Запорожская Сечь, украинское казачество, дневниковые заметки.

Based on the diaries of the Ukrainian Cossacks outstanding researcher Elena Apanovich that were made during her time in an archaeological expedition in 1951, highlights the places of memory associated with staying Zaporizhskya Sich in the modern Nikopolschiny.

Key words: places of memory, an archaeological expedition, Zaporizhskya Sich, the Ukrainian Cossacks, diary notes.

Запорізька Січ була військовим та адміністративним центром українського козацтва протягом тривалого часу. Внаслідок багатьох військово-політичних причин вона змінювала своє місце розташування, але незмінно залишалась осередком спротиву пригніченню та несправедливості, захисту православ'я. І після ліквідації вона залишилась у народних думках, піснях, переказах та легендах. Особливе зацікавлення істориків викликає відображення у народній пам'яті місць розташування, подій боротьби і загибелі Запорізької Січі. Місця знаходження Запорозьких Січей були давно у центрі уваги істориків та археологів. Топографічне їх розташування протягом тривалого часу викликає наукові дискусії. Найбільш докладно першим обстежив місця розташування січей, зібрав усні та матеріальні пам'ятки Дмитро Іванович Яворницький [1].

Метою цієї статті є показати як у народній пам'яті відобразилися місця, пов'язані з Запорізькими Січами, на території спорудження Каховського водосховища. З огляду на це, цікавими є свідчення, зафіксовані у щоденнику історика козацтва Олени Михайлівни Апанович.

Щоденник Олени Апанович зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, в її архівному фонді. Щоденникові нотатки охоплюють 1951–1996 рр. Перша частина їх відображає події 1951 р. і стосується участі молодого кандидата історичних наук у науковій експедиції по Запорізьких Січах у зв'язку з будівництвом Каховської гідроелектростанції. У щоденнику описуються дослідження чотирьох січей: Базавлуцької (1593–1638 рр.), Микитинської (1639–1652 рр.), Чортомлицької (1652–1709 рр.) та Нової (1734–1775 рр.).

Справа, яка має назву "Щоденникові нотатки. 1951–1996 рр.", немає номера і містить 120 аркушів. Записи Олена Михайлівна вела не регулярно, інколи з великими перервами. Вони рідко носять характер поденних записів. Нотатки 1951 р., на відміну від записів пізніших десятиліть, достатньо детальні і найбільш змістовні. Написані вони російською мовою, тому подаємо їх у перекладі.

Щоденник 1951 р., який раніше не досліджувався і не публікувався – загальний зошит без обкладинки з 38 аркушів. На кожному аркуші текст написаний з двох сторін чорнилом або олівцем. Він має характер щоденних нотатків і починається записом "23 липня 1951 року. Нікополь" [2, арк. 1]. Відразу Олена Апанович зазначає: "Ще одна хороша сторона новобудов. Змусила завуршитись учених різних спеціальностей і змусила детально і поглиблено зайнятись історією і природою свого краю" [2, арк. 3]. Охоронну комплексну експедицію в зоні будівництва Каховської ГЕС очолив директор Інституту археології Академії наук СРСР Петро Петрович Єфименко (1884–1969 рр.) [3]. Цей відомий археолог був тісно пов'язаний з Україною [4]. Його заступником став дослідник палеоліту Аркадій Вікторович Добровольський (1885–1956 рр.). До війни він працював у Дніпропетровському музеї під керівництвом Д. І. Яворницького і в Дніпрельстанівській археологічній експедиції та був репресований [5, с. 158].

Зазначимо, що будівництво Каховського гідровузла почалося у вересні 1950 р. Для будівництва й обслуговування електростанції було створено місто Нова Каховка. ГЕС введена в експлуатацію в 1955–1956 рр. У зв'язку зі створенням водосховища була затоплена частина дніпровських плавнів, які збереглися нижче греблі ГЕС. Частина експедиції, очолювана Євгенією Володимирівною Махно (1913–1983 рр.), в якій була і Олена Апанович, прибула в Нікополь 23 липня 1951 р.

Варто зауважити, що Є. В. Махно була дослідницею культур раннього залізного віку, старшою науковою співробітницею Інституту археології АН УРСР.

Базою експедиції став Нікопольський музей. За домовленістю, експедиція повинна була поділитися знахідками та впорядкувати експонати музею. Олену Апанович розмістили в канцелярії музею. Молода науковець описує музей так: "Будівля біла, красива із скульптурним орнаментом. В середині багато недобудованого, багато ремонтується. Добре представлений відділ соцбудівництва... Дуже добре представлений відділ природи. Майже половину кімнати займає панорама куточка плавнів. Все виконано не тільки мистецьки, але і з великим художнім смаком" [2, арк. 4].

Найбільш цікавим є опис стану археологічного відділу Нікопольського музею. Матеріал його був не систематизований. Меблі і бронзові скульптури були із помістя Нечаєва. Експонатів, пов'язаних з Запорозькою Січчю майже немає. Очевидно з переказів музейних працівників, Олена Михайлівна записує: "Частина речей, які описував Яворницький (тут і далі у тексті подається російська транскрипція прізвища Еварницький – С.С.) пропали. Доручили евакуювати фотографу. Він вивіз у Моздок і там здав у міськвиконком. Після закінчення війни взяв у музеї 1000 рублів на реевакуацію речей і зник. Доля речей невідома. (Євангеліс в срібному окладі, пояс Сірка, його кружка – за переказами, картина, вірніше сказати ікона, де внизу зображені запорожці на чолі з Калнишевським та ін.)" [2, арк. 4 зв]. Але все ж в музеї були козацькі люльки, східна шабля, хрест із запорозької церкви, чумацький віз. У дворі музею були два козацькі хрести. Один хрест–1728 р., директор музею забрав у колгоспників, які використовували його для розмежування землі. А інший – ще більш ранній [2, арк. 5].

І далі Олена Михайлівна дає оцінку ситуації з історичною пам'яттю у місті: "Залишків Січі не залишилось в Нікополі. Про це писав ще Еварницький. Але запорозький дух віє в цих місцях. Може тому, що я знаходжусь в музеї. Але тут можуть скільки завгодно говорити про запорожців, самі про них говорять багато, і в розповідях про них відчувається ставлення онуків до своїх дідів" [3, арк. 5]. Зауважимо, що три-чотири десятиліття вважалося, що січ на Микитиному Розі похована під водами водосховища, але недавні дослідження Мирослава Жуковського, проведені в 2011 р. на території міста показали, що вона знаходилась у межах нинішнього парку Перемоги. У місті встановлено пам'ятник на честь обрання гетьманом у 1648 р. Богдана Хмельницького на Микитинській Січі.

26 липня 1951 р. Олена Михайлівна разом із зоологом із Артемівського педагогічного інституту Володимиром Степановичем Петровим

та співробітницею музею досліджували два козацькі хрести на старому кладовищі. Тут вони зустріли літнього жителя міста, який допомагав відкопувати хрест, розчищав написи. Пізніше підійшов ще старший чоловік і почав переказувати місцеві оповіді: стверджував, що на тому березі річки знаходяться поховання турок, а не скіфів, як думали науковці. О. Апанович залишила опис кладовища: "Кладовище має самий жалюгідний вигляд. Бродять кози, корови. Хрести розбиті, повалені. Капличка, чудової архітектурної роботи розбита, загажена" [2, арк. 6]. У той же день оглядали Кам'янську переправу, де був Микитин Ріг. Дніпро, пробивши нове русло, змив його та утворив острів. На той момент дослідниця вважала, що там, де була Січ знаходиться фарватер річки.

У той же день члени експедиції відвідали "запорозький будиночок" (очевидно будинок, який належить до часу козацького поселення на Микитиному Розі). Будинок використовувався під житло, а його мешканці і не здогадувались, що їх аварійне помешкання має історичну цінність. Увечері того ж дня О. Апанович читала лекцію з історії козацтва в будинку відпочинку, на якій були присутні понад 100 осіб [2, арк. 6].

Вказану допомогу нікопольським музейникам члени експедиції надавали 25 липня 1951 р. – описували запорозьку зброю, ікони, люльки. У фондах музею збереглися деякі експонати, описані Д. І. Яворницьким: плащаниця із запорозької церкви, портрети козаків Шиянів, аналой тонкої роботи, інкрустований слоновою кісткою, черепахою та перламутром. За переказами, він був отриманий козаками від константинопольського патріарха, зберігався у неналежних умовах і тому почав руйнуватись. У фондах також зберігався пояс, який знову ж, за переказами, належав Івану Сірку. Серед запорозької зброї членами експедиції були ідентифіковані шаблі та рушниці зразка 1916 р., раніше помилково туди віднесені. Більшість козацьких речей перенесені з Покровської церкви, з останньої Запорізької Січі [2, арк. 7]. Член експедиції археолог Богдан Борисович Копилов наступного дня 26 липня сфотографував портрети козаків Шиянів, хрести на кладовищі, запорозький будиночок, місце Микитинської Січі недалеко від Кам'янської переправи [2, арк. 8].

27 липня О. Апанович з Б. Б. Копиловим поїхали на човні в с. Капулівку. Місце розташування Базавлуцької Січі на острові Базавлук дослідниками визначалось по-різному. В. Щербак розташовує її саме у цьому місці [6, с. 45]. Пропливаючи вузькими звивистими річками, Олена Апанович довіряє щоденнику свої враження: "Молодці запорожці! Вміли вибирати собі місця: красиві і одночасно важко доступні". За описом щоденника напроти Капулівки лежить острів, який місцеві жителі називають "Січ": "Тут пам'ять народу зберегла навіть в назві

спогад про Січ Запорозьку". Хоча у Нікополі старі люди говорили, що не було там Січі. У часи Д. Яворницького до острова сходилось 8 річок. Але у 1951 р. ситуація значно змінилася: Чортомлик, Латанка і Бистрик змінили своє русло, Байкуш і Гнилуша замулені..., але "вигляд все одно чудовий. Здається, що острів плаває в широкій неозорій річці". Члени експедиції оглянули острів. Гора "Січ" значно осипалася і була порушена городами селян. Але в перший же день знайшли підйомний матеріал – уламки кераміки, залізний шлак, залишки люльки. У самій Капулівці історики бачили могилу Івана Сірка біля млина. Збереглася також запорозька корчма, де жила бабуся, яка пам'ятала ще приїзди Дмитра Еварницького, коли той збирав "дідів та розпитував про запорозьку давнину" [2, арк. 13].

Олена Михайлівна детально описує самі археологічні розкопки на Базавлуцькій Січі. Зауважимо, що нині острів залито водами Каховського водосховища. Тривалий час дослідники помилково пов'язували Базавлук з історією Чортомлицької Січі [7, с. 165]. Вона занотувала, що у першій же траншеї було знайдено велику кількість люльок, цегли, майстерню мідного ливарного виробництва. Фіксує і те, що місцеві жителі до війни розкопали на цьому місці кузню, а результати розкопок 1941 р. загинули [2, арк. 15]. Згодом було знайдено залишки обгорілої дерев'яної споруди. У кінці серпня Олена Апанович, окрім розкопок намагалася зібрати й усні свідчення про козацькі січі. Вона побувала знову у "запорізькій хаті". Там жила старенька жінка: "Бабця давня, але "молодо" виглядає". І хоча сільрада обіцяла відремонтувати хату, яка "от-от розсиплеться" обіцянки не було виконано. Ця жінка, Оксана Забутна (у дівочтві – Мазай) жила в молодості у тому дворі, де стояла могила Івана Сірка. Пам'ятала приїзд Дмитра Еварницького, але деталей перебування не пам'ятала: "Була молода, мене не цікавило". Не вдалося зберегти і книги, які її матері подарував історик козацтва – "якийсь пан увіз". Загубилось у пам'яті селянки і те, хто будував цю хату, яка належала її свекру, батько якого не пам'ятав хто її будував [2, арк. 16].

Цікавим є свідчення, отримане від селян про могилу І. Сірка. Побувавши на цій могилі, Олена Апанович нотує у щоденнику, що вона зберегла такий вигляд, який зафіксував Д. Яворницький, лише видно слід від кулі. Під час німецької окупації "націоналісти" розбили квітники, посадили гай біля могили. Коли повернулася радянська влада рік-два трималось, а згодом квітники загинули, гай наполовину вирубаний, сумний вигляд має це місце. Олена Михайлівна передає свідчення місцевих селян: "Німці привели в порядок могилу Сірка, прикрасили її" [арк. 16]. І дослідниця робить висновок: недобре залишилось у пам'яті народу, що німці більше зробили для такого важливого

для українців місця, та запланувала клопотатись про цю справу у Києві. Відразу зауважимо, що ця діяльність стане визначальною для всього її подальшого наукового і громадського життя [арк. 17]. Додамо, що постать Івана Сірка, як і місця, пов'язані з його життям і похованням викликають і в наші часи значний інтерес у Нікополі, про що свідчать відповідні наукові конференції [8].

Олена Михайлівна зазначає, що місцеві мешканці дуже доброзичливо ставляться до роботи науковців, шукають старих людей, які можуть щось повідомити, але вперто вважають, що дослідники шукають церкву, яка "пішла в землю". Це дуже цікавий образ в історичній пам'яті народу, який відображає суть запорозького козацтва, яке захищало православну віру. У цей час Олена Михайлівна активно працює з літературою про Микитинську і Чортомлицьку Січі, збирає історичні і топографічні відомості [2, арк. 17].

Тема церкви "що пішла в землю" зринає і у бесіді Олени Апанович із 87-літнім мешканцем Капулівки, який переповів цікаву пісню про руйнування Січі. Науковець зазначає хронологічне зміщення в народній пам'яті: Чортомлицьку Січ зруйнувала Катерина II. І селяни чекають, коли археологи відкопають її. У січову церкву, за свідченням старого, ходили селяни через невелику протоку. Цікавими були і свідчення про пошуки козацьких скарбів. Хрести козацькі порозбивали рибалки ще до революції у пошуках скарбів. Переконавав, що знаходили багато грошей. Розповідав історію про місцевого багатія, який нажив капітал на скарбі, на який вказав місцевий німець [2, арк. 18].

На початку серпня у щоденнику знаходимо інформацію про відвідини Оленою Апанович 87-літньої жительки Капулівки баби Бульбихи [2, арк. 19]. Вона добре пам'ятала відвідини села Дмитром Яворницьким, як він збирав "дідів", як він пригощав селян вином і закусками. Ці зібрання проходили зазвичай у знаковому місці – біля могили Івана Сірка в саду, у згаданого вище Мазая. Бульбиха речитативом передала ті дві пісні, які замолоду співала Дмитру Яворницькому. Цікаво, що обидві вони розповідали про руйнування Січі. Звучала в них гірка іронія, гуманність запорожців, а Катерина II виступає у непривабливому світлі – хоче привласнити золото і срібло, нажите запорожцями. Дослідниця наважилась довірити щоденнику і політично крамольні речі: бабуся називає революцію переворотом, а життя до неї – "коли ми були вільні" [2, арк. 19].

У записах 5 серпня знаходимо описи чарівної природи Капулівки, Покровського під час їх плавання до Підпільненської (Нової) Січі. Сфотографували церкву та місця навколо Січі. Відвідали село Грушівка (Грушевський Кут) поблизу Нової Січі. Олена Апанович відверто

записує, що хоча загальний матеріальний стан жителів села кращий, ніж у Капулівці, все ж і тут багато засуджених "за зерно" більшою частиною у 1947 р. Чоловік господарки, де зупинились вчені, сам був засуджений на 15 років. У Капулівці багато репресованих у 1937 р. та раніше за приналежність до СБУ. Можна зробити висновок, що у цій козацькій місцевості залишалась не тільки пам'ять про козацьку вольницю, а і сильна національна самосвідомість [2, арк. 20].

Далі члени експедиції займалися пошуками місця Нової Січі, валів козацьких часів за вказівками місцевих жителів [2, арк. 24–27]. Цікавим для визначення стану історичної пам'яті є епізод про лекцію Олени Апанович у колгоспному клубі перед фільмом. Хоча селяни були налаштовані на відпочинок, все ж слухали дослідницю з помітним зацікавленням.

12 серпня експедиція знову відвідала село Покровське – з'ясовували долю, згаданих у Д. Яворницького козацьких сволоків. Як виявилось сам вчений їх вивіз у свій музей. Також не знайшли і козацьких хрестів, про які було відомо з робіт академіка. Оглянули колишню запорозьку гавань – на той час це було вже замулене і затягнуте ряскою озеро [арк. 27]. Оглянули і церкву в Покровському. Вона збудована за козацьким зразком у 1776 р.: "В українському народному стилі, благородні прості лінії, верхні яруси дерев'яні, шатрові. Всередині є запорозькі балки, різьблені. Все це вельми люб'язно і обов'язково показував місцевий священик. Але у вітвар мене не пустив, видно не повинна жінка паплюжити "священне місце", так як їй сюди категорично заборонено вхід. Так і стояла я на порозі, а він чи здалеку показував, чи виносив мені частину ікон запорозького іконостасу, так же вивезеного Еварницьким. Ох, вже цей Еваринцький. Все підчистив, кругом застаю його сліди, хоча він бував в цих місцях майже піввіку тому" [2, арк. 28]. Священик церкви розумів важливість збереження пам'яток та історичної пам'яті – клопотався про відновлення одного з козацьких хрестів старшини Каписа та просив Олену Михайлівну скопіювати напис на хресті у Дніпропетровському музеї, який вивіз Дмитро Яворницький. Священик також просив науковців сприяти у збереженні могили Каписа, яку неодноразово перекопували скарбошукачі.

Оглянула експедиція і городище, яке слугувало запорожцям передовим укріпленням. Місцеві селяни називали його також Січ. Там у козаків були хати, льохи та кладовище. У самому селі вести археологічні розкопки було влітку не можливо із-за забудови та городів [2 с. 29].

Олена Михайлівна описує і стан колишніх козацьких, а тепер колгоспних сіл. Ось як вона пише про село Золота Балка: "Не дивлячись на свою поетичну назву, має дуже убогий вигляд... Вулиці

брудні, жителі дуже погано вдягнені... Кажуть, що у минулі часи в Золотій Балці були сади, виноградники і всілякі інші блага земні. Але все вирубали, знищили..." [2, арк. 31].

Олена Михайлівна планувала до 25 серпня самостійно обстежити Томаківку і Хортицю, побувати у Дніпропетровському музеї, а потім після перерви досліджувати результати розкопок на січах. Аркадій Вікторович Добровольський повідомив багато нового про проміжні результати розкопок, і ці матеріали Олена Михайлівна використала у своїй лекції у згаданому селі Золота Балка, оскільки селяни задавали з приводу розкопок багато запитань. У Ново-Воронцівці Олена Апанович виступила перед трудівниками з двома лекціями. Перша відбулась прямо у цеху МТС [2, арк. 32]. На цій лекції зібралось близько 50 осіб. Вони з невідомим інтересом поставились до роботи археологів. Запитували про січі, про запорозьких козаків, результати розкопок у Золотій Балці і чи правда, що шукають дослідники Коня (у рукописі написано з великої букви – С. С.). Науковець повідомила, що у селі знайдено погано збережене поселення раннях слов'ян [2, арк. 32].

З великим зацікавленням зустріли доповідь 150 слухачів (за словами О. Апанович – інтелігенція) у районному клубі [2, арк. 34].

17 серпня 1951 р. зроблено останній запис у щоденнику з експедиції Запорозькими Січами. Олена Апанович переповідає свою зустріч з попутницею, яка з великою повагою поставилась до київського науковця: "На увялення більш простих людей, службове і суспільне становище, яке я займаю, справляє зворушливе враження. А я себе інколи почуваю такою приниженою, бо у мене немає усвідомлення своєї важливості" [2, арк. 35].

Таким чином можна зробити висновок, що місця пам'яті, пов'язані з історією Запорозьких Січей, викликали значний інтерес не тільки у професійних істориків, а й у звичайних жителів Нікопольщини. Найчастіше історична пам'ять про козацькі січі, зафіксована Оленою Апанович, була у формі переказів місцевих жителів, слова яких вона записувала у своєму щоденнику. Також вона сама висловлює оціночні судження на основі почутого і побаченого. Найпомітніше місце у народній пам'яті посідав образ січової церкви, "яка пішла в землю" та коня, якого начебто закопали козаки. Значне місце також мало взаємне збагачення знаннями про козацький край між місцевими жителями та дослідницею історії українського козацтва.

Література

1. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – К. : Наукова думка, 1990.
Т. 1. – 1990. – С. 97–142.

2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 374, оп. 1, Апанович Олена Михайлівна. Щоденникові нотатки 1951–1996. 120 аркушів. (Справа не має номера).

3. Дослідники археології України : енциклопедичний словник-довідник. – Чернігів, 1997. – С. 17.

4. Бібіков С. М. Відомий учений-археолог: до 100-річчя з дня народження П. П. Єфименка / С. М. Бібіков // ВАН. – 1985. – № 11. – С. 100–104.

5. Ситник А. А. Слово про "Запорозького характерника" / А. А. Ситник // Репресоване краєзнавство. – К. : Рідний край. – С. 154–161.

6. Щербак В. О. Базавлуцька Січ (1593–1638 рр.) / В. О. Щербак / Козацькі січі (нарис з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред.), Т. Чухліб (упорядн.), О. Гуржій, В. Матях, А. Сокульський, В. Степанков ; НАН України. Інститут історії України ; Науково-дослідний інститут козацтва. – Київ ; Запоріжжя, 1998. – С. 45–64.

7. Дзира Я. І. Базавлук / Я. І. Дзира // Енциклопедія історії України / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. – К. : Вид-во "Наукова думка", 2003.

Т. 1: А-В. – 2003. – 688 с. : іл.

8. Козацька спадщина : альманах / НАН України. Інститут історії України. Науково-дослідний інститут козацтва, Нікопольське регіональне відділення. – Вип. 2. – Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Іван Сірко в контексті дослідження феномену українського степового порубіжжя XVI–XVIII століття". – Нікополь ; Дніпропетровськ : Пороги, 2005. – 140 с.